

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БОРТЬБИСТІВ): ЗАРУБІЖНА ТА УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Всебічне розуміння причин багатьох подій епохи Української революції 1917–1921 рр. неможливе без ретельного аналізу програмних постулатів провідних політичних сил цієї доби. Якщо вести мову про партію боротьбистів, її ідеологія, на відміну від зовнішнього боку діяльності, не мала належного висвітлення. Ця лакуна потребує заповнення також із огляду наявність взаємних впливів між цією політичною силою та КП(б)У, а також вплив програмних положень та тактичних настанов боротьбистів на ідеологію та практичну діяльність українських та єврейських націонал-комуністичних груп в УСРР (передусім – Української комуністичної партії (укапістів) та Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон)). У нашій статті запропоновано огляд спроб аналізу (зазвичай у вигляді принагідних оцінок) ідеології УПСР(к.-б.)/УКП(б) у дослідженнях зарубіжних дослідників. До їх числа включено також праці українських політичних емігрантів, оскільки останні, за рідкісними винятками, протягом тривалого часу не були засвоєні українською історіографією.

Загалом, у вивченні цієї проблеми можна виокремити кілька етапів та напрямів, віддалених один від одного як у часі (безпосередньо післяреволюційний період, 1920-ті, 1930-ті, 1950-ті, 1970–1980-ті, та 1990–2000-ні роки), так і у просторі (праці дослідників, котрі працювали в УСРР/УРСР, роботи істориків-емігрантів та зарубіжних науковців, публікації сучасних україн-

ських дослідників). Наша праця є спробою систематизувати їхній доробок із метою визначення недостатньо розроблених дотепер моментів та, наскільки це є можливим, пошуку пояснень неповноти цих аналітичних спроб.

Першим кроком у вивченні ідеології боротьбистів були тексти українських політичних діячів часів Української революції. Ці роботи стояли на межі між мемуарною та власне науковою літературою й створювалися за гарячими слідами описуваних подій. До них, перш за все, належать такі книжки, як «Відродження нації» Володимира Винниченка, «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.» Павла Христюка, а також публікації політиків і діячів культури, котрі працювали в УСРР. Меншою мірою сюди можна віднести також роботи, опубліковані пізніше, як от «Історія України, 1917–1923 рр.» Дмитра Дорошенка. Поряд із цим, елементи наукового аналізу ідеології боротьбистів можна віднайти і в пресі та книжкових виданнях 1919–1920 років, опублікованих ЦК та регіональними осередками цієї партії, а також партіями-конкурентами.

Другим етапом вивчення названої теми стали публікації 1920 – початку 1930-х років у наукових (передусім – «Літопис революції») та літературно-наукових (найбільше – у журналі «Червоний шлях») виданнях Української СРР. Значна частина таких праць, як і названих у попередньому абзаці, також одночасно належала і до жанру спогадів, і до власне досліджень, що було особливо помітним із огляду на підготовку й видання в той час корпусу джерельних матеріалів із історії революційних подій в Україні, історії КП(б)У (включно з її складними відносинами з українськими та єврейськими націонал-комуністичними групами).

Третій етап становлять праці радянських істориків, котрі працювали в середині 1930-х та, почасти, 1950-х років. Їхні дослідження, за окремими винятками, характеризуються різко негативним ставленням до партії боротьбистів та відсутністю більш-менш глибокого аналізу першоджерел. Четвертий етап – дослідження, опубліковані після Другої світової війни за кордоном, найважливішим із яких стала книга Івана Майстренка

«Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму». П'ятий етап характеризувався активізацією досліджень історії українських націонал-комуністичних партій і рухів, котра мала місце у 1970–1980-х рр. в УРСР. Шостий етап – студії зарубіжних дослідників 1970–1980-х рр., серед яких чільне місце посідає монографія Джеймса Мейса «Комунізм і дилеми національного визволення. Націонал-комунізм у Радянській Україні, 1918–1933». Сьомий і останній на сьогодні – праці українських та зарубіжних істориків кінця 1980–2000-х років, сплеск яких пов'язаний із відкриттям архівів у материковій Україні та ліквідацією ідейного диктату у виборі дослідницьких тем.

У «Відродженні нації» Володимир Винниченко знайшов місце лише для кількох принагідних згадок про партію боротьбистів. Це, власне, не дивує, оскільки сам він був представником конкурентної політичної сили (УСДРП), а в час найбільшої активності УПСР(к.-б.)/УКП(б) перебував уже поза Україною. В. Винниченко, зокрема, висловлює думку щодо того, чому «українським партіям, які щиро стали на ґрунт совітської влади (й стали ще до приходу російських комуністів), одмовлялося в признанню навіть їхньої соціалістичности, бо вони, мовляв, ще не позбавились цих “дрібно-буржуазних забобонів” самостійности, національности й т. п... І на цій ніби підставі всяко одсувалося їх від участі в уряді»¹. Пізніше він згадує, що після посилення репресій із боку уряду Георгія П'ятакова «існування українських соціалістичних партій стало неможливим (крім лівих укр. есерів “боротьбистів”, які трималися більш угодовою політики)»².

Павло Христюк, аналізуючи поділ між правими та лівими напрямками всередині українських соціалістичних партій, також згадує про боротьбистів: «Ліве крило (тобто і всередині УПСР – майбутні боротьбисти, і всередині УСДРП – “незалежники”. – С.Г.) стояло на непримиримій, революційно-клясовій позиції, одкидаючи всяке угодовство, всяке примирення з гетьманщиною і підготовляючи робітниче-селянські маси до насильного революційного повалення диктатури буржуазії на Україні»³. Він твердить, що з усіх лівих соціалістичних груп на цей час посправжньому організованими були лише ліві есери, тобто май-

бутні боротьбисти (вони здобули контроль над ЦК УПСР уже у травні 1918 року). Опісля П. Христюк аналізує їхні погляди більш докладно: «Прийнявши ще на IV З'їзді Партії (в дні гетьманського перевороту) непримириму позицію що-до гетьманщини, українські ліві соц.-рев. послідовно стояли на ній і далі»⁴. Після цього він наводить повний текст одного з ключових ідеологічних документів цієї партії⁵ й зупиняється на питанні про взаємовідносини між боротьбистами та більшовиками: «Прийнято було в ті часи і пізніше твердити, що лівиця української демократії просто копіювала (вдало чи невдало) російських комуністів. Однак дальший розвиток української революції і зазначена точка у “Платформі Ц.К. УПСР” свідчать, що українська соціалістична думка розвивалася власними шляхами, хоч і користувалась при цім багатими надбаннями всесвітнього, а в тому числі і російського, соціалістичного руху. Як бачимо з “Платформи”, лівиця українських с.-р. гостро засуджувала похід московських большевиків на Україну, і то не тільки з тактичних міркувань, а й через різне розуміння моменту, через ідеологічне розходження з партією большевиків. Партія обстоювала формально парламентарний демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише на час загостреної класової боротьби»⁶. Він зачіпає важливий тактичний елемент, безпосередньо пов'язаний із ідеологічними позиціями партії, – визнання можливості й доцільності актів індивідуального терору проти представників «інтернаціональної контрреволюції», а також цілковите заперечення ними існування будь яких позитивних якостей гетьманату Павла Скоропадського. П. Христюк детально зупиняється на протиріччях між майбутніми боротьбистами та тими політичними діячами, які увійшли в проти-гетьманський Український національний союз. Як приклад «партійної точки зору» українських лівих есерів-боротьбистів на державу як таку він наводить яскраво антиетатистський пасаж, узятий із газети «Боротьба» (1918. – Ч. 1): «Держава як така була й є механізмом [...] експлоатації, знаряддям поневолення більшості меншістю, і централізована національна держава ще в більшій мірі, ніж федеративна. Тому змагання соціалістів в справі національній мусять стреміти до одвойовання ступінь за

ступнем признання національних колективів та до передачі їм значної частини функцій сучасної держави, аж до перетворення її зрештою у федерацію автономних національно-персональних (екстериторіяльних) спілок»⁷. Він також підкреслює характеристику майбутніми боротьбистами «російських лівих соціалістичних партій» (на той час мова могла йти передусім про більшовиків та лівих есерів), котрі «досить яскраво виявили за час революції нерозуміння національного питання і свій імперіалістично-централістичний шовінізм»⁸. П. Христюк детально аналізує промови основних доповідачів нелегальної наради емісарів УПСР, котра відбулася 19–22 серпня 1918, торкаючись як ідеологічних, так і тактичних пунктів черги денної цієї зустрічі, зокрема неприйняття партійцями можливих перспектив співпраці з більшовиками та російськими лівими есерами саме через їхнє «державництво»⁹. Цим автор фактично натякає на те, що в названий період можна вести мову про критику боротьбистами більшовиків зліва.

У наступній частині свого дослідження П. Христюк простежує процеси, внаслідок яких боротьбисти особливо (порівняно з іншими українськими лівими партіями) наблизилися до більшовиків у своїй ідеології й тактиці. Після зміни військово-політичної ситуації в Україні й зрозуміння частиною керівного ядра РКП(б) та деякими лідерами КП(б)У потреби співпраці з місцевими революційними силами це уможливило входження представників боротьбистів до уряду, а не лише їхню легальну діяльність як «радянської партії» (законність УПСР не заперечувався більшовиками й раніше). Він підкреслює, що ціною таких поступок із боку більшовиків було те, що партія боротьбистів «хилилася [...] в бік згоди за всяку ціну»¹⁰.

Ісаак Мазепа у своїх спогадах «Україна в огні й бурі революції», як і В. Винниченко, згадує про українських лівих есерів лише принагідно. Причиною цього факту також можна вважати приналежність цього діяча до УСДРП, тобто відсутність сталих внутрішньопартійних контактів із майбутніми боротьбистами. Ставлення до цієї політичної сили у Ісаака Мазепа різко критичне: «Вже в січні 1918 року, під час боротьби між Центральною Радою й большевиками в Києві, з партії українських

есерів виділилася група лівих есерів на чолі з членами Центральної Ради М. Полозом, О. Шумським, М. Любченком, В. Єланським та інш. За допомогою большевиків ця група хотіла скинути Центральну Раду й проголосити совітську владу на Україні. До здійснення цього плану не дійшло, бо 14 січня змовники були арештовані. Але з невеликої групи українських лівих есерів швидко виросла досить численна політична організація, що повела за собою значну частину менше свідомого національно-українського селянства»¹¹. Далі він пояснює причину тактичного зближення між українськими й російськими лівими есерами з одного боку та більшовиками з другого частковим виконанням більшовиками есерівської аграрної програми («есерівської соціалізації землі»), тобто саме ідеологічними причинами. Цей автор також наголошував на неприйнятті Берестейського миру лівими есерами (як українськими – майбутніми боротьбистами, так і російськими в Україні – майбутніми боротьбистами, котрі на Другому (катеринославському) Всеукраїнському З'їзді Рад сформували спільну фракцію), тобто їхнє принципове тактичне та ідеологічне розходження з партією большевиків у цьому – на той час чи не ключовому – питанні¹². Про зближення українських лівих есерів із більшовиками та описаний вище епізод із «арештом десятиох» кількома словами розповідає і Дмитро Дорошенко, додаючи, що в ньому взяли участь також члени партії російських есерів і представник УСДРП Євген Неронович¹³. Причини цього зближення, на його думку, були передусім не ідеологічними, а тактичними: «Більшовицька небезпека і старання усунути її тим, щоб самим узяти якнайлівіший курс», хоча, за його ж словами, саме ліве крило УПСР у цей час висловлювалося найрадикальніше, вимагаючи «не тільки демісії кабінету Винниченка й утворення ліво-есерівського кабінету, але й негайного миру з большевиками і організації на Україні форм радянської влади»¹⁴. Цікаво, що про діяльність цієї партії під час гетьманату П. Скоропадського цей автор не пише, імовірно, через брак джерел.

Доволі мало уваги, коли порівняти з іншими вихідцями з УПСР у середовищі української еміграції, приділяє цій темі Микита Шаповал. У його численних працях згадки про бороть-

бистів трапляються лише епізодично. Елементи оцінки їхньої ідеології можна знайти лише у виданні курсу лекцій, прочитаних у 1920-х роках у США. Тут він згадує про рішення IV з'їзду УПСР у травні 1918 р. (на ньому було організаційно оформлено розкол партії, сам Шаповал опинився у складі УПСР (Центральної течії), тобто її правого крила, що протиставилося майбутнім боротьбистам. Ці постанови багато в чому відповідали поглядам обох крил партії одночасно: «IV-й з'їзд УПСР (13–16 травня 1918 р.) висловився проти гетьманщини різко і непримиримо, підкресливши необхідність боротьби за соціальну революцію. Ліве крило навіть висловилося проти Ц. Ради за її помірковану політику. Через це стався розкол партії. Центральна течія з'їзду не пристала на пропозиції лівого крила, яке стало на большевицький ґрунт. Диктатура російської буржуазії і поміщиків на Україні сприяла збільшенню большевицьких впливів»¹⁵. Як бачимо, причини розколу цей автор змальовує доволі спрощено. Цікаво виглядає несприйняття Микитою Шаповалом думок, висловлюваних генералом армії УНР Володимиром Сальським, у якому автор принагідно згадує про своє розуміння мотивів дій боротьбистів. В. Сальський різко висловився на адресу місцевого населення Наддніпрянщини за його «нечулість» до армії. Шаповал відповідає: «Одкинувши від себе **революційний народ** (тут і далі підкреслення М. Шаповала. – С.Г.), ви вже тепер дивуетесь, чому він одвернувся од вас, чому Ц. Повстанський штаб **відкликав** 18 липня повстання, бо він вибрав між двома лихами на той час менше – большевиків, з якими уже пішла партія с-рів-боротьбистів. **Цей факт рішив вашу долю**: народ думкою пішов за ними, за революційними українськими партіями, а не за вами, **союзниками буржуазії**»¹⁶.

Загалом протягом 1920-х років кількість публікацій на цю тему в середовищі української еміграції поступалася кількості публікацій в УСРР, що було цілком логічно з огляду на зосередженість у республіці архівних колекцій та комплектів періодики. Ситуація змінилася у 1930-х рр., коли «материкові» дослідники фактично втратили змогу друкувати серйозні праці на цю тему. Остаточо ж лідерство істориків із-поза меж України в опрацюванні феномену українського націонал-комунізму закри-

пилося у 1950-тих рр. Більшість тогочасних авторів праць на цю тему склали представники нової хвилі еміграції, котрі опинилися за кордоном унаслідок Другої світової війни. 1953 року у Нью-Йорку було видано підготовлений Юрієм Лавріненком анотований бібліографічний покажчик «Український комунізм і політика Радянської Росії щодо України, 1917–1953». У цій книжці міститься окремий підрозділ із довідками про відомі упорядникові публікації з історії боротьбистів, біографічні матеріали про діячів цієї партії, добірки підготовлених або дотичних до неї документів тощо¹⁷. У цей же час побачила світло присвячена історії Української революції 1917–1920 рр. монографія Івана Решетаря, оцінка боротьбистів у якій є схожою до оцінок авторів-емігрантів 1920–1930 років (беззастережне визнання слушності обвинувачення їх у змові з метою повалення Центральної Ради в січні 1918 року і т. п.¹⁸).

У середині 1950-х років було опубліковано й одну з основних праць із історії Української комуністичної партії (боротьбистів) – монографію Івана Майстренка «Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму»¹⁹, котра дотепер лишається класичним дослідженням із теми. Незважаючи на назву цієї книжки, котра відсилає до боротьбизму як ідеологічного напрямку, основну увагу у ній приділено власне історії цієї політичної сили, її тактиці щодо інших партій та місцю в історії Української революції. Утім, поряд із розлогим викладом пов'язаних із УКП(б) подій, у книжці міститься й розділ «Програма боротьбистів»²⁰ та окремі параграфи, присвячені ідеологічній передісторії цієї політичної сили і її еволюції в бік полівіння. Оскільки сам автор цієї праці протягом кількох місяців був членом УПСР(к.-б.)/УКП(б), хоч і діяв поза її центральними органами, його студія являє собою свідчення зсередини, доповнене ретельним аналізом усіх доступних дослідникові документів. Вартим уваги є вплив цієї книги на наступні праці з історії Української революції та вивчення національної політики в УСРР. Так, Всеволод Голубничий у одній зі своїх праць з історії КП(б)У майже всі відомості, дотичні до УКП(б), запозичує саме з книги І. Майстренка²¹.

Видана в середині 1950-х років книжка Юрія Луцького про літературну (і ширше – культурну) політику в Радянській

Україні 1917–1934 років також певною мірою спирається на книгу І. Майстренка. Ця праця містить доволі стримані оцінки. Так, автор називає боротьбистів суперниками більшовиків у боротьбі за владу і, поряд із конспективним викладом ідеологічних положень і основних віх історії цієї партії, подає аналогічну інформацію про Українську комуністичну партію (укапістів), окремо згадуючи про заслугу колишніх боротьбистів у започаткуванні й провадженні політики українізації у 1920-х рр.²² Питання про роль боротьбистів в історії доби 1918–1920 років піднімалося й у тогочасних дослідженнях національної політики в УСРР. Це, зокрема, стосується праць Юрія Бориса²³, у яких цій партії присвячено окремі параграфи з досить вдалим аналізом її ідеологічної еволюції, а також брошури Василя Маркуся та Ярослава Пеленського «Питання національної політики СРСР». Автори останньої відзначають, що боротьбисти «намагалися поєднати дві цілі: національні інтереси українського народу і інтернаціональну програму світової революції. Національному моментові в українській революції вони надавали рівнорядного значення з соціальним». Вони стверджують: «Участь боротьбистів на боці большевиків у боротьбі за радянську владу на Україні надала цій боротьбі хоч трохи національного характеру [...]», підкреслюючи, що остання теза є справедливою і у випадку злиття боротьбистів із КП(б)У, яке також «надало цій неукраїнській партії [...] хоч трохи українського характеру». Крім того, В. Маркусь та Я. Пеленський наголошують на генетичному зв'язку боротьбизму з «шумськізмом» 1927–1928 рр.²⁴

Елементи наукового аналізу містяться у книжці спогадів Миколи Ковалевського (міністра продовольчих справ у часи Центральної Ради та міністра земельних справ в кількох урядах доби Директорії, члена УПСР), написаній значно пізніше, ніж праці, проаналізовані на початку нашої статті. Щоправда, його текст відзначається дещо емоційними критичними висловами на адресу боротьбистів. Це легко зрозуміти з огляду на приналежність М. Ковалевського до протилежного крила партії – спогади про міжфракційний конфлікт добре пояснюють різкість його оцінок. Мемуарист згадує про події кінця 1917 р. У цей час

обговорювалося питання про «скликання робітничо-селянського конгресу України, який мав би вибрати так званий “верховний класовий орган”», котрий мусив прийти на зміну Центральній Раді. За його словами, «цілий ряд членів нашої партії, що належали до лівого крила і що потім утворили відому опозиційну групу боротьбистів, висловлювались за здійснення цього інспірованого більшовиками пляну. Левко Ковалів, Леонард Бочковський, Олександр Шумський, Микола (Sic! Насправді ім'я Полоза – Михайло. – С.Г.) Полоз, а навіть молодий Шраг і Кедровський обстоювали цю концепцію»²⁵. Тобто точку зору майбутніх боротьбистів у цей час підтримували навіть окремі представники правого крила УПСР. Оповідуючи про перебіг Всеукраїнського з'їзду рад у Києві у грудні 1917 року, М. Ковалевський наголошує на тому, як «товариші з лівого крила нашої партії, майбутні боротьбисти, сильно підупали духом», коли стало очевидним, що переважна частину делегатів складають прихильники Центральної Ради»²⁶.

Він також розповідає про IV з'їзд УПСР, щоправда, помилково зазначаючи, що боротьбисти на ньому не змогли взяти партію під свій контроль (насправді тоді було обрано новий ЦК, який майже всуціль складався з боротьбистів): «Як і треба було сподіватись, на цьому конгресі ліва група боротьбистів із Шумським на чолі спробувала використати події й перебрати провід партії, що не вдалося цій групі. Однак на цьому з'їзді виявилось, що під впливом квітневого перевороту радикальні настрої починали брати гору. Група Шумського-Полоза сконсолідувалась в досить міцну організацію, в якій можна було помітити зародки так званого українського націонал-комунізму, себто тієї течії, яка еволюціонувала в комуністичному напрямку, стараючись зберегти національні позиції»²⁷.

У цей же час у виданнях націоналістичного табору української еміграції виходить ряд пропагандистських публікацій, у яких націонал-комуністи взагалі й боротьбисти зокрема оцінюються різко негативно. Прикладом таких робіт є брошура В. Наддніпрянця «Українські націонал-комуністи. Їх роля у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр.». Тут щодо українських лівих есерів вживається означення «маленька група

українських квіслінгів на чолі з Шумським», розкол у УПСР подається автором як виключення «групи Шумського» з партії, націонал-комуністів узагалі автор називає виключно «агентурою московського большевизму», а їхню діяльність – «довгим ланцюгом провокацій»²⁸. Власне аналіз ідеології боротьбистів чи будь-яких їхніх програмних документів у брошурі відсутній, однак вона служить цікавим зразком оцінки їхньої діяльності відповідними політичними колами.

Цікавою є позиція Матвія Стахова. У циклі робіт із історії УСРР цей історик («Перша советська республіка в Україні» (1956), «Друга советська республіка в Україні» (1957) та «Третя советська республіка в Україні» (1968)) приділяє боротьбистам вкрай мало уваги, вважаючи роль цієї політичної сили й значення інших партій, котрі йшли на співпрацю з більшовиками, несуттєвими, і відсуваючи початок їхньої активної роботи на пізніший час: «В цім зв'язку треба ще згадати про так званих “українських комуністів” чи прихильників “советської плятформи” і Советської Росії. Урядова советська історія тепер старається вмовити в людей, що не тільки російські большевики в Україні валили владу в УНР, але також “українські комуністи” помагали від листопада 1918 року заводити советську владу в Україні. До цього баламутства причиняються також деякі українські публіцисти і професори ще тепер на еміграції. В дійсності так не було в листопаді, грудні 1918 року та аж до другої половини січня 1919 року. До того часу не було взагалі ніяких замішань з боку тих українських елементів, що пізніше виступали як “українські комуністи”»²⁹. Характеризуючи діяльність місцевих осередків боротьбистів та УСДРП (незалежників) у квітні 1919 року, він наголошує на епізодах спротиву цих сил намаганням КП(б)У монополізувати контроль над радянським апаратом. М. Стахів стверджує: «Ці угруповання [...] не одобрювали напряму політики Директорії УНР і воліли б були мати в Україні самостійну і від Москви незалежну чисто українську “радянську владу”, але вони проти Директорії не піднімали збройної руки», згадуючи далі про участь представників цих політичних сил у повстаннях проти більшовиків³⁰. Про входження боротьбистів до уряду УСРР він згадує лише кількома

словами і, натомість, висловлює вельми оригінальну думку про падіння «другої УСРР» як причину першої відмови Виконкому Комінтерну прийняти до свого складу УКП(б) у серпні-вересні 1919 року³¹. У пізнішій праці дослідник стверджує, що ліві фракції УПСР та УСДРП (тобто боротьбисти й незалежники) «симпатизували з “радянською платформою” державного будівництва. Але разом з тим були проти метод московських большевиків і їхньої війни проти УНР». Цікаво, що згадуючи про спробу боротьбистів вступити до Комінтерну, М. Стахів пише про *перше* подання ними заявки про вступ у формі Меморандуму до ВККІ (серпень 1919 року), а далі цитує й аналізує відповідь Комінтерну на *другу* спробу цієї партії приєднатися до Комінтерну, яку було зроблено в листопаді 1919 року і відхилено в лютому 1920-го, що стало одним із основних приводів до офіційного рішення УКП(б) відмовитися від існування в якості самостійної політичної сили і влитися до складу КП(б)У³². З його тексту не можна зробити висновок про те, що ці два епізоди належать до цілковито різних періодів історії партії і навіть (за власною періодизацією історії УСРР М. Стахова) – до різних «советських республік в Україні» – другої та третьої відповідно. У присвяченому розколові в УПСР розділі написаної ним пізніше у співавторстві з Петром Стерчом та Миколою Чировським праці «Україна і хаос у Європі, 1917–1919» боротьбистів названо «лівими екстремістами» й констатовано, що вони «вимагали замирення з Москвою за будь-яку ціну» та «намагалися усунути видатних і провідних членів [партії. – С.Г.], котрі опонували ліворадикальній орієнтації і пробільшовицьким прагненням Центрального комітету, з їхніх постів»³³.

Федір Пігідо-Правобережний написав книжку про політичне та культурне життя в УРСР перших десятиліть її існування. Оповідаючи про становлення в республіці однопартійної системи, він згадував про ідеологічні засади та діяльність українських націонал-комуністичних груп: «[...] деякі з українських політичних партій, щоб набути можливість провадити далі свою політичну діяльність та зберегти себе від фізичного знищення, приймали в тій чи іншій мірі комуністичне забарвлення (УКП,

“боротьбисти”, КПЗУ [...]). У складі тих партій був певний прошарок ідейних комуністів»³⁴. Тут автор (свідомо чи несвідомо) ігнорує історію становлення партій боротьбистів та укапістів, які організаційно оформилися – як ліві фракції в межах УПСР та УСДРП відповідно – ще в часи Центральної Ради і вже тоді виступали за зближення з місцевими більшовиками. Ведучи мову про ідеологічні витoki боротьбизму, Ф. Пігідо пише: «“Боротьбисти” мали досить послідовну комуністичну програму, але з цілком виразним самостійницьким наставленням. Боротьбисти [...] – ліве крило партії українських соціал-революціонерів – увесь час перебували під впливом російських есерів з їх народництвом»³⁵. Це твердження є перебільшенням, оскільки вплив народницької традиції на боротьбистів почав зменшуватися вже у 1918 році, а після злиття в серпні 1919 року УПСР (к-б) з УСДРП(н-л) і утворення УКП(б) в ідеологічних текстах цієї політичної сили особливо відчутним стає вплив марксизму.

Окремо від праць авторів українського походження стоять монографії Артура Адамса «Більшовики в Україні: Друга кампанія, 1918–1919»³⁶ та Джеймса Мейса «Комунізм і дилеми національного визволення. Націонал-комунізм у Радянській Україні, 1918–1933».

Автор першої з них згадує про епізод із включенням до уряду УСРР на вимогу Леніна представників українських лівих політичних партій, найважливішою з яких названо боротьбистів. Аналізуючи їхню ідеологію, А. Адамс висловлює доволі сумнівне твердження про вплив на УПСР загалом (і, відповідно, на їхню ліву течію) «слов’янофільської ідеалізації сільської громади» – така категорія для боротьбистів узагалі не існувала. Теза цього дослідника про значення для розвитку політичної філософії українських есерів немарксистського соціалізму народників, який був визначальним у випадку російських соціалістів-революціонерів, звісно, виглядає більш обґрунтованою. Він зазначає, що утворена після IV з’їзду УПСР партія боротьбистів «почала як народницька проселянська група, котра схилилася до більшовизму, постійно лівішаючи протягом наступних місяців 1918 року». На його думку, причиною переходу

боротьбистів на радянські позиції (визнання того, що «лише радянська влада робітників і селян спроможна успішно встановити політичний та господарський лад в Україні») стала політика гетьмана Скоропадського, поразки Директорії та розгортання селянського спротиву³⁷. Це твердження є анахронічним – представники течії «лівобережників» в УПСР, тобто майбутні боротьбисти, схилилися до співпраці з більшовиками ще в січні 1918 року, у опозиції до гетьманату вони опинилися з першого ж дня після здобуття влади Скоропадським, а антипетлюрівську «Резолюцію ЦК УПСР про ставлення до Директорії» було ухвалено до перших серйозних поразок цього органу влади. У той самий час Адамс твердить: «Хоча вони погодилися з багатьма складовими більшовицької платформи та навіть шукали можливості об'єднатися з більшовиками, боротьбисти зберігали суттєві відмінності від цієї політичної сили. У офіційних заявах вони засуджували національну державу та наголошували, що їхньою метою передусім є соціальне, а не національне визволення, але насправді вони були переконаними націоналістами, котрі обстоювали гасла радянської влади, диктатури робітників і селян та окремішність Української Червоної армії. Хоча їхні ідеали часто змінювалися та іноді виглядали досить плутаними, боротьбисти палко їх захищали, заявляючи про унікальність своєї програми та вимагаючи рівності з більшовиками в радянському уряді». Адамс відзначає, що вимоги Леніна дати боротьбистам місця в Раднаркомі УСРР зустріли опозицію у КП(б)У, оскільки, з точки зору місцевих більшовиків, заклики боротьбистів до створення «національної української армії, незалежного уряду України та вихваляння ними чеснот української культури виглядали небезпечно шовіністичними»³⁸. Він згадує, що після розколу в УПСР боротьбисти, які доти були народниками, почали рухатися в бік марксистської ідеології, репрезентованої соціал-демократами. Далі, оцінюючи погляди отамана Матвія Григор'єва, Адамс пише про вплив на нього «народницько-марксистської [політичної. – С.Г.] думки боротьбистів»³⁹ (це перебільшення, історик ігнорує постійно підкреслюване у боротьбистських ідеологічних документах різко негативне ставлення до антисемітизму, який, судячи з наявності

юдофобського пасажу в «Універсалі» отамана Григор'єва⁴⁰ та його відмови засудити здійснювані його частинами погроми, не був чужим цьому діячеві).

У книжці Джеймса Мейса ідеологію боротьбистів поставлено не в контекст доби революції, а в число інших ліворадикальних течій українського політикуму цих періодів. Крім того, він проаналізував найважливіші програмні документи партії, зокрема. Меморандум УКП(б) до Виконкому Комінтерну⁴¹. У дещо популярнішому спрощеному викладі дослідник повторив свої тези у публікаціях 1990-х років, надрукованих в Україні – розділі «Схизматики української революції» колективної монографії «Українська державність у двадцятому сторіччі» та написаній у співавторстві з Маєм Панчуком брошури «Український націонал-комунізм: Трагічні ілюзії»⁴². Варто також згадати про здійснений польським істориком Янушем Радзейовським аналіз контактів боротьбистів із представниками Комуністичної партії Східної Галичини у 1919-1920 роках та ідейний вплив УКП(б) на формування позицій цієї партії, котрий уже значно пізніше, у 1927-1928 роках, відбився на підтримці Комуністичною партією Західної України Олександра Шумського і став одним із факторів, що призвели до розколу в КПЗУ⁴³.

У праці про національну політику в УСРР доби українізації російська дослідниця Олена Борисьонюк називає боротьбистів та укапистів конкурентами КП(б)У у боротьбі за владу, ставлячи у лапки означення їх як «лівих». Вона каже про «доволі сильний вплив цих партій на селі» (це справедливо для УКП(б), але не для УКП). Аналізуючи ідеологічні засади названих політичних сил, О. Борисьонюк не вважає за потрібне шукати відмінності у їхніх програмах, пишучи про них як щось одноманітне: «Програма націонал-комуністів передбачала створення суверенної української держави (котра пізніше увійде до всесвітньої соціалістичної федерації), самостійної української армії, незалежної від Москви партії і диктатури, але не пролетаріату, а всього трудового народу»⁴⁴. Останнє твердження є помилковим, оскільки і боротьбисти, і укаписти постійно наголошували саме на диктатурі «пролетаріату та напівпролетаріату», зараховуючи до останнього найбідніші шари селянства. Дослідниця відзначає,

що запровадження політики українізації нібито «остаточно вибивало ґрунт з-під ніг нечисельних, але достатньо впливових українських партій боротьбистів і укапістів із їх національно орієнтованою соціалістичною програмою, котрі могли конкурувати з правлячою партією»⁴⁵ – стосовно боротьбистів це твердження є анахронічним, оскільки заходи з українізації розпочалися вже після ліквідації УКП(б) і часто здійснювалися саме силами колишніх боротьбистів.

У нещодавній книжці «Державне будівництво в революційній Україні. Порівняльне дослідження урядів та бюрократії, 1917–1922» канадський історик Степан Величенко охарактеризував партію боротьбистів як таку, що «прагнула незалежної комуністичної України»⁴⁶. Однак у цій праці присутня прикра плутанина. Так, її автор помилково пише про «Українську комуністичну партію (УКП), сформовану в січні 1920 року лівим крилом українських соціалістів-революціонерів (боротьбистів) та українських соціал-демократів»⁴⁷. Він не розрізняє Українську комуністичну партію (боротьбистів), створену 6 серпня 1919 року шляхом злиття лівого крила УПСР та УСДРП (незалежників-лівих), та УКП (укапістів), сформовану в січні 1920 шляхом перейменування УСДРП (незалежників). Цілком зрозумілим у зв'язку з цим є те, що С. Величенко приписує УКП напряму успадковані з есерівської політичної доктрини чіткі антиєтатистські концепції УКП(б) – у ідеології власне УКП як марксистської партії такі погляди знайшли менш послідовний вияв. У іншому місці дослідник згадує, що ліві течії як українських есерів (тобто боротьбисти), так і українських соціал-демократів (майбутні укапісти) успадковували дореволюційний антиєтатистський підхід у своєму ставленні до бюрократії⁴⁸.

Слід також згадати про захищену торік дисертацію канадського історика Міхала Каспшака. Цей дослідник згадує, що протягом 1919–1920 рр. «за владу [в Україні. – С.Г.] боролися Комуністична партія Східної Галичини, заснована у лютому 1919, Українська комуністична партія (боротьбистів), заснована у березні 1919 [Sic! насправді у березні було лише затверджено перейменування УПСР на УКП (комуністів-боротьбистів)]. –

С.Г.] та Комуністична партія (більшовиків) України». Згадуючи про ідеологію боротьбистів, історик зазначає, що вони являли собою приклад «особливого українського національного селянського комунізму» і «балансували на межі між критикою українського націоналізму та відстоюванням українських прагнень»⁴⁹. Ці тези є спрощеними, однак не варто забувати, що в центрі уваги М. Каспшака перебувала діяльність Комуністичної партії Польщі.

Що стосується загальних праць із історії України (як написаних зарубіжними істориками-україністами, так і підготовлених в Україні), пов'язані з боротьбистами сюжети і досі лишаються для них доволі маргінальними. Наприклад, у широко знаній «Історії України» Сергій Єкельчик згадує про боротьбистів лише в двох місцях – описуючи їхню угоду з КП(б)У, внаслідок якої «радянська влада отримала україномовних активістів»⁵⁰, та пишучи про процес поглинання УКП(б) більшовиками, причому він узагалі не вважає за потрібне зупинитися на ідеологічних позиціях цієї партії. Згадуючи про боротьбистів у збірці своїх діалогів із Олексієм Міллером, Георгій Касьянов також не конкретизує їхніх поглядів і вважає за необхідне наголосити передусім на тому, що поряд із колишніми укапістами вони уже в складі КП(б)У «стали головним промотором того, що називають коренізацією [...]». Саме ця сила домагалася серйозних національних прав для України та етнічних українців і саме вони виступали двигуном того, що можна б було назвати націонал-комунізмом»⁵¹. Натомість, Павло-Роберт Магочій намагається окреслити погляди боротьбистів однією фразою («вони спіралися на селянство та відстоювали право незалежності від більшовицького керівництва», а пізніше «й далі вимагали більшої автономії для України»), однак такий пунктирний переказ їхніх програмових тез є більш ніж спрощеним, а у переліку фактів із їхньої діяльності П.-Р. Магочій припускається фактичних помилок (невірно називає час повторної спроби вступу до Комінтерну, не згадує про першу спробу здійснити це тощо)⁵². Звісно, ці речі є цілком зрозумілими, оскільки націонал-комуністичні рухи перебувають поза сферою дослідницьких інтересів названих науковців.

Як бачимо, хоч історія партії боротьбистів потрапляла до поля зору істориків доволі часто, вона рідко ставала центральним об'єктом їхніх досліджень. Іще більшою мірою це стосується програмних положень цієї політичної сили. Крім того, максимально повному дослідженню ідейного спадку УПСР(к.-б.) / УКП(б) заважала тривала закритість архівів та (після 1991 року) їх розпорошеність, а також фактична недоступність для багатьох істориків – передусім із фінансових причин – важливих документів у сховищах Москви. Крім того, у багатьох дослідженнях на цю тему можна завважити брак широкої перспективи, порівнянь позицій боротьбистів із поглядами споріднених політичних партій інших народів колишньої Російської імперії, зокрема євреїв, білорусів, поляків, грузинів.

¹ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. – Київ; Відень, 1920. – С. 336–337.

² Там само. – С. 346.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії революції на Україні 1917–1920 рр. Т. III. – Б.м., 1921. – С. 90.

⁴ Там само. – С. 91.

⁵ Платформа Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів (Розуміння сучасного менту і тактика партії), ухвалена Центральним Комітетом Партії 3 червня 1918 року // Христюк П. Цит. праця. – С. 91–94.

⁶ Христюк П. Цитована праця. – С. 94.

⁷ Там само. – С. 97 (прим.)

⁸ Там само. – С. 98. Тут П. Христюк також цитує статтю з центрального органу УПСР «Боротьба» (1918. Ч. 3), тобто офіційну позицію партії. Її зближення з більшовиками стало можливим дещо пізніше, а в цей час ще надто свіжими були сліди розстрілу ряду провідних українських лівих есерів після взяття Києва частинами Червоної гвардії у січні 1918 року, зокрема члена ЦК партії, прихильника співпраці з більшовиками Олександра-Богдана Зарудного.

⁹ Там само. – С. 99–101.

¹⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії революції на Україні. Т. IV. – Б.м. [Відень], 1922. – С. 88–89, зокрема розлога прим. на с. 89.

¹¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. Т. I. – Б.м.: Прометей, 1950. – С. 46–47. У цьому фрагменті йдеться про епізод, який став відомий як «арешт десятиох». Заарештованих тоді членів Центральної Ради від УПСР, котрі виступали за переговори з більшовиками, випустили на волю в останній день перед евакуацією урядових установ із Києва перед взяттям його червоногвардійцями у зв'язку з недоведеністю обвинувачень у змові (задокументовано було лише факт несанкціонованих телеграфних переговорів із Раднаркомом РСФРР). Див: Прийдешній А. [Приходько А.] Арешт десяти // Зшитки боротьби. Альманах. – К.: Боротьба, 1920. – С. 34–55; Здоров А. Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 рр.). – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 214–217.

¹² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. Том I. – С. 47–48.

¹³ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Т. I.: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 259–260.

¹⁴ Там само. – С. 290.

¹⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). – Прага: Накладом видавництва «Вільна спілка» і Українського робітничого університету, 1927. – С. 117. На обкладинці книжки, на відміну від титульної сторінки, зазначено 1928 рік видання.

¹⁶ Там само. – С. 155.

¹⁷ Lawrynenko J. Ukrainian Communism and Soviet National Policy toward the Ukraine. An Annotated Bibliography. – New York: Research Program on the USSR, 1953. – P. 102–113.

¹⁸ Reshetar J. S., Jr. The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism. – Princeton: Princeton University Press, 1952. – P. 113 passim.

¹⁹ Maistrenko I. Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism. – New York: Research Program on the USSR, 1954. Передрук: Maistrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Revolution / Ed. and introd. by Chris Ford. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007 (англійський переклад цієї праці було зроблено Юрієм Луцьким, пагінація обох видань збігається). Україномовний варіант книжки – «Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму» – залишився в рукописі.

²⁰ Maistrenko I. Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Revolution. – P. 74–81.

²¹ Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У. Відбитка з Українського вісника, кн. 9. – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1957.

²² Луцький Ю. Літературна політика в Радянській Україні, 1917–1934. – К.: Гелікон, 2000. – С. 25–29.

²³ Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations. – Stockholm, 1960. – P. 92, 251–266. Майже без змін ці параграфи відтворено у виправленому й доповненому виданні цієї книги: Idem. The Sovietization of Ukraine, 1917–1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. – Edmonton: CIUS, 1980. – P. 80–82; 263–278, а також у підготовленому тим самим автором розділі колективної монографії з історії Української революції: Borys J. Political Parties in the Ukraine // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution / Ed. by T. Hunczak. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977. – P. 137–140.

²⁴ Маркусь В., Пеленський Я. Питання національної політики СРСР. – Б.м.: Пролог, 1960. – С. 50.

²⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – С. 436.

²⁶ Там само. – 438.

²⁷ Там само. – С. 490–491.

²⁸ Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи. Їх роля у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр. – Мюнхен, 1959. – С. 10–15 та ін.

²⁹ Стахів М. Друга советська республіка в Україні. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1957. – С. 40.

³⁰ Там само. – С. 142.

³¹ Там само. – С. 172–173.

³² Стахів М. Третя советська республіка в Україні. – Нью-Йорк, 1968. – С. 54–57.

³³ Stachiw M, Stercho P., Chirovskyy N. Ukraine and the European Turmoil, 1917–1919. Vol. 1. – New York, 1973. – P. 274–277.

³⁴ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках). – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1956. – С. 13.

³⁵ Пігідо Ф. Цит. пр. – С. 17.

³⁶ Adams A. *Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918–1919*. – New Haven: Yale University Press, 1963.

³⁷ Ibid. – P. 120–121.

³⁸ Ibid. – P. 121–122.

³⁹ Ibid. – 315 note, 318.

⁴⁰ «[...] замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, чрезвычайку і комісарів з московської «обжорки» і тієї землі, де Христа розп'ято було». У той самий час, цим документом гарантувалося право на представництво у радах всіх національностей «пропорціонально їх числу на Україні» (текст документа див. у: Круть В. До історії боротьби проти григор'ївщини на Україні // Літопис революції. – 1932. – № 5–6. – С. 146–147).

⁴¹ Mace J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – P. 53–62.

⁴² *Ukrainian Statehood in the Twentieth Century. Historical and Political Analysis* / Ed. by O. Dergachov. – Kyiv: Political Thought, 1995. – P. 28–29; Мейс Дж., Панчук М. Український націонал-комунізм: Трагічні ілюзії. – К.: ІПЕНД, 1997. – С. 22–29, 33–41.

⁴³ Radziejowski J. *The Communist Party of Western Ukraine. 1919–1929*. – Edmonton: CIUS, 1983. – P. 8–10. Польськомовний оригінал книги вийшов у Кракові 1976 року.

⁴⁴ Борисёнок Е. Феномен советской украинизации, 1920–1930-е годы / Институт славяноведения РАН. – М.: Европа, 2006. – 256 с. – С. 39–40.

⁴⁵ Там само. – С. 86.

⁴⁶ Velychenko S. *State Building in Revolutionary Ukraine: A Comparative Study of Governments and Bureaucrats, 1917–1922*. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – P. 3.

⁴⁷ Ibid. – P. 55.

⁴⁸ Ibid. – P. 62.

⁴⁹ Kasprzak M. *Nationalism and Internationalism: Theory and Practice of Marxist Nationality Policy from Marx and Engels to Lenin and the Communist Workers' Party of Poland*. PhD Thesis. – Toronto: University of Toronto, 2012. – P. 256–257. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/32787/5/Kasprzak_Michal_201203_PhD_thesis.pdf

⁵⁰ Скельчик С. *Історія України. Становлення модерної нації*. – К.: Laurus, 2011. – С. 118.

⁵¹ Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи. – М.: РГГУ, 2011. – С. 228. Вважаємо за потрібне згадати цю книжку в контексті зарубіжної історіографії з огляду на те, що вона побачила світло у московському видавництві, залишилася майже непоміченою українськими читачами і відсутня в українських книгарнях.

⁵² Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів. – Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2012. – С. 519.